

HOOFDSTUK 6. HOPEN EN GELOVEN

Ce sera la dernière bataille, “ultima pugna”.

Uit “*La prophétie de Sainte Odile et la fin de la guerre. Avec notes et commentaires par Georges Stoffler*” (1916)

6.1 Inleiding

Er is nog heel weinig bekend over volksgeloof en geloofspraktijken tijdens de bezetting. Vlammenwerpers, diplomatieke intriges en massale verarming springen meer in het oog. Maar roept deze dramatische context niet als vanzelf het beeld van de Apocalyps op? De tijdgenoot legde dit soort religieuze associaties alvast wel. Daarnaast is het ook opvallend hoe de oorlog zelf werd gerechtvaardigd op godsdienstige gronden.¹

Ons gebrek aan kennis is extra vervelend omdat religie fundamenteel was voor de manier waarop veel mensen de wereld interpreteerden en hun handelingen stuurden.² De oorlog had daar ongetwijfeld een enorme impact op; vaste zekerheden verdwenen, “goed en fout” werden scherper afgebakend. De vraag naar religie leidt dan ook naar het domein van cultuur en mentaliteit. Religie is tenslotte de sleutel tot heel wat analyses over de moderniteit (19e en 20e eeuw). De terugtocht van de kerk uit de maatschappij (secularisatie), de toegenomen betrokkenheid van vrouwen bij het geloof, de opkomst van rationele verklaringen voor medische problemen... het zijn maar enkele van de problemen die historici onderzoeken. Hoe werd dit alles beïnvloed door de korte, maar dramatische bezettingsperiode? Zien we een terugval van de secularisatie? Kwam er meer ruimte voor emotionaliteit? Welke positie koos de kerk tijdens de bezetting?

We zullen het thema religie verder uitspitten aan de hand van drie verschillende betrokken partijen. Er is allereerst de klerikale top: paus, kardinaal of katholiek politicus. Dit zijn de sterkste spelers in het religieuze veld, die religie als maatschappelijk fenomeen kunnen definiëren. Zij verwoorden een officieel standpunt. Een tweede groep zijn de gelovigen. Zij maken gebruik van religie om hun wereldbeeld te structureren, en om het eigen dan wel andermans gedrag te normeren. In deze tekst analyseren we religie dus als een sociale praktijk, eerder dan een strikt afgelijnd theologisch leerstelsel. Cultuurhistorici spreken daarom over een religieus denk- en handelspatroon.³ De gelovigen hebben een eigen voorkeur. Sommige van de aangeboden religieuze

‘producten’ vonden gretig afname: zo trokken processies onder leiding van de clerus aan het begin van de oorlog veel volk. Maar geregeld ontwikkelden de gelovigen voorkeuren die afweken van het kerkelijke aanbod – zoals een verhoogde interesse in het paranormale. Een derde speler zijn de bemiddelaars tussen klerikale top en gelovigen. De lokale pastoor is zo’n bemiddelaar. Hij probeerde religie te verspreiden en beheren, maar moest ook, zoals alle tussenhandelaars, zijn klanten kennen. Het religieuze leven in stad of dorp is dus een ontmoeting tussen deze drie groepen.

6.2 De klerikale top. De rol van religie in de Eerste Wereldoorlog

Tot voor kort deelden kerkhistorici en oorlogsdeskundigen weinig gemeenschappelijke interesses. Toch zijn een aantal vaststellingen gemaakt in verband met religie en oorlog. Er zou ten eerste sprake zijn van een religieuze opleving. Dit religieus reveil – door sommige tijdgenoten gekarakteriseerd als hysterie – staat de laatste jaren steeds meer ter discussie.⁴ Een tweede aandachtspunt is de verbinding tussen natie en religie. Dit klassieke verhaal moeten we eerst even onder de loep nemen. Daarna kunnen we overstappen naar de gelovige en de vraag of religie in 14-18 doordrong tot terreinen waar ze voorheen slechts marginaal aanwezig was.

6.2.1 *Religie in de Belle Epoque*

Historici gingen er lang vanuit dat religie afkalfde naarmate de moderniteit zich doorzette. In het nieuwe tijdperk van de fabriek, de wetenschap en het grootstedelijk beluik leek het geloof overbodig. Sommigen onder de nieuwe beroepsgroepen zoals sociologen, ingenieurs en parlementariërs noemden zich openlijk vrijzinnig. De dominantie van het geloof, zo leek het wel, was iets uit het Ancien Régime.

Dit beeld is ondertussen bijgeschaafd. De scheiding tussen kerk en staat kwam inderdaad tot stand, zij het op een dubbelzinnige manier. In België gebruikten katholieken de liberale principes uit de grondwet om hun publieke macht te vergroten.⁵ Het katholieke kamp had bijvoorbeeld – dankzij toelages van de staat – een dominante positie opgebouwd in het onderwijs en de zorgsector. Dit wordt in de Belgische geschiedschrijving de ‘gesubsidieerde vrijheid’ genoemd: de staat bleef neutraal op levensbeschouwelijk vlak, maar besteedde bepaalde taken uit aan een partner die dat niet was.⁶ Verder verscherpte de strijd tussen katholieken en liberalen op het einde van de 19e eeuw, naar aanleiding van een aantal scherpe pauselijke encyclieken.⁷ Ten slotte werd België sinds 1884 onafgebroken door katholieke regeringen bestuurd. Je kan op zijn minst zeggen dat de publieke secularisatie moeizaam verliep.

Daarnaast ontplooidde de kerk nieuwe initiatieven om het relatieve machtsverlies te compenseren.⁸ De missionering in de kolonies kwam op gang en de Pauselijke onfeilbaarheid werd afgekondigd in 1870. Deze laatste maatregel kaderde in een bredere campagne om van de kerk een goed geoliede machine te maken. De bisschoppen kregen meer controle over de lokale situatie; efficiëntie werd het ordewoord.

Ook het religieuze aanbod veranderde. Misvieringen vonden weliswaar nog steeds plaats in het Latijn, zonder veel wisselwerking tussen priester en publiek – in volle kerken. Maar daarnaast bood de kerk alternatieven aan met meer ruimte voor emotie en individuele troost. De Mariadevotie (onder andere in Lourdes) en het koortsrige tempo van heiligenverklaringen getuigen daarvan.⁹ Godsdienstige genootschappen werden steeds strikter gecontroleerd door de clerus, goedkope devotie-objecten werden massaal verkocht. Ook nieuw was het ontstaan van zuilorganisaties, die de leden van wieg tot graf omkaderden. De invloed van het geloof op het dagelijks leven werd zichtbaarder. Een doorsnee gelovige kon in de avondvergadering van zijn broederschap titels opvangen van stichtelijke lectuur, die hij vervolgens kon lenen bij de christelijke bibliotheek en waar hij een bladwijzer met een heiligenafbeelding tussen kon steken.¹⁰ Dit alles getuigt dus niet van een terugval, maar van een nieuwe bloeiperiode in de religieuze beleving.

Het is dus niet simpel om in de oorlog een verklaring te zien voor een religieuze opleving, want ook in de voorgaande periode zette de clerus in op stevige banden met het volk. Sommigen spreken over een haast populistische wending of een nieuw kersteningsoffensief.¹¹ Maar waarom was dat zo? Het staat vast dat de kerk haar positie wilde behouden. Bisschoppen stimuleerden de plattelandspastors om sociale werken op te richten, zoals verzekeringen voor kleinvee. Ook pendelarbeid, sterk ondersteund door opeenvolgende katholieke regeringen, diende voornamelijk om de mensen op het platteland houden.¹² Grote groepen armen migreerden immers naar de stad, waar de controle door de pastoor zwakker was. Ze werden er gesignaleerd in drankhuizen en blootgesteld aan socialistische propaganda. De kerk ging zich steeds meer afzetten tegen het stedelijk leven van “nieuwlichterij en goddeloosheid”.¹³

Dat wil niet zeggen dat mensen in de stad ook echt minder gelovig waren, maar aan beide kanten ontstonden wel gepolariseerde identiteiten. Vandaar dat de kerk nieuwe instrumenten gebruikte om de volksmassa's te verleiden. De doorsnee priester of kloosterling was in de late 19e eeuw ook vaker van bescheiden afkomst. Actieve werwingscampagnes spiegelde de plattelandskinderen sociale promotie en bestaanszekerheid voor. Het stijgend aantal roepingen onder de volksklassen was zowel oorzaak als gevolg van deze meer volkse wending.¹⁴

Maar de kerk stond niet alleen met haar angst voor de morele verloedering. Op het einde van de 19e eeuw maakte verlichtingsoptimisme plaats voor een donker fin-

de-sièclegevoel. Intellectuelen en wetenschappers brachten ideeën aan die pasten bij de tijdsgeest: de manipuleerbare irrationele massa, de degeneratie van de menselijke soort, de decadente burgerlijke maatschappij (belichaamd door iemand als Oscar Wilde).¹⁵ In de *Société royale de Médecine publique* werd gedebatteerd over de ontaarding van het Belgische ras.¹⁶ De signalen van verloedering waren voor de tijdgenoot evident: syfilis en prostitutie, tuberculose en armoede, alcoholisme en werkloosheid. Ook onder de meer gegoede klassen waren er alarmerende signalen: meer echtscheidingen, materialisme en psychische problemen. De snelle veranderingen in het moderne tijdperk werden gelezen door een traditionele bril.

Onheilspellend genoeg zagen sommigen geweld als de oplossing voor de “kunstmatige” levensstijl uit de *Belle Epoque*. Avant-gardist Franz Marc schreef “*Die Welt aber will rein werden, sie will den Krieg*” en sloot zich spontaan aan bij het leger.¹⁷ Of wat te denken van de uitspraak van de adellijke Brit Julian Grenfell: “*I adore war. It’s like a big picnic but without the objectlessness of a picnic*”.¹⁸ In een bepaald segment van de maatschappij werd de oorlog – die, voor alle duidelijkheid, wel verwacht werd door politieke waarnemers – beschouwd als een grootse rituele zuivering. Het leven zou weer zinvol worden, het “lauwe” burgerlijke tijdperk kwam ten einde. Weinig Belgische boeren, arbeiders of middenstanders voelden zich in 1913 aangesproken door deze onheilsprefeten. Maar in augustus 1914 werd het onmogelijke toch werkelijkheid. Gaf religie betekenis aan de chaotische werkelijkheid?

6.2.2 *De Heilige Vaderlandse plicht. 14-18 als een kruistocht*

De Belgen zijn wijzer geworden door het leed, ze zijn erdoor veredeld. De stem van de doden dicteren hen de heilige Vaderlandse plicht.¹⁹

G. Rency (1920), *La vie matérielle de la Belgique durant la guerre mondiale*.

Kroniekschrijver Georges Rency verbindt in dit citaat de natiestaat met religieuze verplichtingen. In zijn optiek was het oorlogsleed niet zinloos, maar verheffend. Rency situeerde zich nochtans niet in ultrakatholieke kringen.²⁰ Het is niet moeilijk om soortgelijke voorbeelden te vinden. De Franse historica Annette Becker spreekt over een “*religion de guerre*”. Het is een geloofsovertuiging die zich perfect liet inschakelen in de oorlogsmachine en in het assertieve nationalisme.²¹ Religieuze waarden zoals boetedoening en het opgeven van werelds comfort voor een hoger doel legitimeerden de oorlogsinspanningen – een argument waar ook overheden gebruik van konden maken.²² Zowel Britse, Franse als Duitse kerkleiders verzekerden de gelovigen dat de ene God aan *hun* kant stond.

Vandaar dat een goede patriot ook meteen een goede gelovige was. Enkele voorbeelden tonen die doorgedreven beeldspraak aan. Soldaten vochten en stierven voor een

heilig vaderland. Het offer van Christus diende als didactisch model. De vijand was geen concurrent, maar een echte Satan. De kruistochten werden van onder het stof gehaald. Omdat alle staten het ‘gewone volk’ moesten mobiliseren om over grote legers te beschikken, moesten zij die oorlog voorstellen als meer dan een strijd om gebiedsuitbreiding. Dus werd het een strijd om “*Kultur*” dan wel “*civilisation*”, begrippen die steeds fanatieker werden ingevuld.²³

De Belgische clerici lieten zich ook niet onbetuigd. We hoeven niet verder te kijken dan het dagboek van Cyriel Verschaeve:

Een katholieke soldaat kan dromen van de dood gelijk een verliefde jongeling van 't leven.²⁴

Toegegeven, Verschaeve was een idealist met een helder omljnd politiek doel. Dit idealisme liet hem weinig andere keuze dan de meest bloederige gewelddaden te beschrijven als een mystiek wonder. Hoe kon men de mensen anders inspireren of motiveren? Er waren natuurlijk ook pastoors die de rol van strenge zedenpreker opnamen. Vanuit hun optiek was de oorlog een straf voor de moderne zonden, zoals atheïsme of de scheiding tussen kerk en staat. Ze maanden het volk aan om de beker van boetedoening niet aan zich voorbij te laten gaan. Mystici legden dan weer de nadruk op troost, zowel voor diegenen op het front als de nabestaanden.²⁵ De machtigste clericus van het land, kardinaal Mercier, stemde zijn rol volledig af op de noden van de natie. Zijn herderlijke brief van eind 1914, *Patriottisme et Endurance*, was een belangrijk doorgeefluik van nationaal verzet. Onder leiding van Mercier manoeuvreerde de kerk zich in de glansrijke rol van verzetstrijder.

De uitspraken over religie en oorlog die we tot nu toe hebben gebruikt, komen voornamelijk uit intellectuele middens: clerici, schrijvers, politici. Strikt genomen zeggen zij niets over de percepties onder bredere lagen van de bevolking. Toch kregen de gebeurtenissen ook in de populaire herinneringscultuur een religieuze betekenis. Religieuze beeldtaal werd gebruikt om het gebrek aan informatie op te vangen. Neem nu de executie van Belgisch spionne Gabrielle Petit. In naoorlogse toneelstukken besteedde de diepgelovige Gabrielle haar laatste uren aan het bekeren van haar atheïstische bewaker Otto. Nochtans was Petit niet bepaald een nonnetje en is er nauwelijks iets geweten over haar gevangenschap.²⁶ Een ander voorbeeld was het verhaal van de Duitse soldaten die tijdens de inval nonnen verkracht zouden hebben. Er was niets van waar, maar iedereen sprak erover. Het gerucht haalde de buitenlandse pers enkel en alleen vanwege zijn retorische kracht.²⁷ Religieuze symboliek diende dus niet alleen ter verklaring van de oorlog. Zij omkaderde ook de acties van gewone mensen in die oorlog.

14-18 was op veel vlakken een moderne oorlog, met nieuwe wapens, nieuwe doelwitten en nieuwe massamedia. Maar het vervlechten van machtspolitiek en religieuze

zingeving lag volledig in de lijn van oudere, traditionele oorlogen. De recyclage van religie was bovendien selectief. Noties als vergiffenis en vrede waren niet bruikbaar en kwamen er dus niet aan te pas. De paus zelf ondernam verschillende pogingen tot vredesonderhandeling, en het Vaticaan trachtte neutraal te blijven. Opmerkelijk aan heel dit verhaal is dat een geloofssysteem waarin ook geweldloosheid een belangrijke plaats heeft, gebruikt kon worden om te mobiliseren voor geweld op grote schaal.

6.3 De gelovigen. Over toegepast christendom

Daar moet wel bij gezegd worden dat de meerderheid van de bevolking die religieuze omkadering van geweld blijkaar ook *aanvaardde*. Het was een verhaal met twee kanten. Welk belang had de gelovige erbij om klerikale standpunten over te nemen?²⁸ Hoe slechter de oorlogssituatie werd, hoe meer frustraties de Belgen koesterden tegen hun leiders en hun liefdadigheidsinstellingen (zie ook hoger). Maar openlijk het geloof afvallen was er niet bij. Zegt dat iets over de rol van religie in het dagelijks leven? Lokaal onderzoek is welkom, want eigenlijk is er nog nooit systematisch naar antwoorden gezocht. Geloofsafvallige brieveschrijvers uit de Eerste Wereldoorlog moeten nog gevonden worden.²⁹

In dit onderdeel richten we ons op allerlei praktijken waarmee de gelovigen hoop en structuur gaven aan het dagelijks leven. De geijkte term hiervoor was “religieuze volkscultuur”, maar die term behoeft enkele kanttekeningen. Ten eerste waren er verschillen tussen vrouwen, soldaten en boeren, en tussen parochiegemeenschappen onderling, waardoor we beter spreken over *volksculturen*.³⁰ Ten tweede hebben sommige van die praktijken een ander motief dan het strikt religieuze. Mensen hadden bijvoorbeeld niet genoeg informatie en compenseerden dat met religieus getinte geruchten. Of iemand met sociale ambitie gebruikte religieuze metaforen om zichzelf in de kijker te zetten. Ten derde kunnen we niet enkel de “onorthodoxe” praktijken behouden en de kerkelijke initiatieven opzijshuiven. We nemen immers indirect het waardeoordeel van de pastoor over. Het is waar dat naoorlogse seances om met de doden te communiceren voor ons meer mediageniek zijn dan een misviering.³¹ Toch was die misviering voor vele tijdgenoten ook een spontane en intieme praktijk.

De klerikale veroordeling van die zogenaamde “onorthodoxe” praktijken is natuurlijk extra interessant. Waarom sprak de pastoor over “dwaas bijgeloof” en “oppervlakkige passies”? Werd er actie ondernomen of liet men het betijen? Het onderstaande lijstje is verre van compleet, maar geeft toch al een eerste zicht op het toegepaste christendom tijdens 14-18.

6.3.1 *Geloof in het bovennatuurlijke*

Tijdens de oorlog was er een hernieuwde belangstelling voor voortekens, voorspellingen en mirakels. Zo circuleerde in Frankrijk een gedrukte versie van de profetie van de Heilige Odile, waarin het einde van de oorlog werd voorspeld voor medio 1917. De uitgever liet de oorspronkelijke tekst aanvullen met hevige anti-Duitse propaganda en allerlei semi-historische berekeningen.³² Andere mensen trokken ook conclusies uit de vlucht van vogels of kometen.

Die mirakelcultuur was niet altijd uit de lucht gegrepen. In september 1914 circuleerde te Brussel het gerucht dat in de haven van Antwerpen vuurspuwende paarden waren gesignaleerd. De ruiters zouden Russen dan wel Portugezen zijn, even afschrikwekkend als de ruiters van de Apocalyps.³³ Vandaag zouden wij een dergelijk verhaal afdoen als een illusie van simpele zielen. De *vorm* van zulke religieuze geruchten doet inderdaad naïef aan. Maar de *inhoud* berust toch vaak op reële, wereldlijke mogelijkheden. Er konden immers nog altijd geallieerde versterkingen komen om de Duitse opmars te stoppen. Gebrek aan nieuws, hoge verwachtingen en subtiele spot ten opzichte van de reeds aanwezige Duitsers verklaren dan het succes van zo'n verhaal. Waren er soms rationele redenen voor het zogenaamde "bijgeloof", die niet op het eerste zicht duidelijk zijn? Wie zat achter de voorspellingen, wie verspreidde ze en hoe werden ze ontvangen in de gemeenschap?

6.3.2 *Fetisjisme en het bezweren van angsten*

Het vertrouwen in miraculeuze objecten is zo oud als de straat, maar nam een specifieke wending tijdens de oorlog. Medailles, bijbeltjes, hoefijzers, calvariebergen gemaakt van obusresten of mariabeelden gered uit afgebrande kerken moesten de soldaten beschermen voor onheil. Men stopte papiertjes met de namen Caspar, Melchior en Balthazar in drie verschillende zakken of gaf kettingbrieven door.³⁴ Het ging zelfs zo ver dat er melding werd gemaakt van bovenaardse krachten op het slagveld. Een Brits bataljon in nood zou, na het aanroepen van Sint-Joris, geholpen zijn door een 'spookleger', dan wel een engelfiguur die de Duitsers op de vlucht joeg. Die engelfiguur ging de geschiedenis in als 'de Engel van Mons'. Straalde deze soldatenfantasie ook af op de lokale bevolking in Mons of elders? Daar is tot nu toe weinig onderzoek naar gedaan. Zulke verschijningen speelden overduidelijk in op een enorme behoefte aan troost en veiligheid onder de uitgeputte boerensoldaten.³⁵

Belgische steden hadden een sterke traditie van lokale heiligen. Werden deze bemiddelaars van de hemel even druk vereerd in oorlogstijd? Of kregen de patroonheiligen voor kiespijn, darmklachten of hondsdolheid minder aandacht door de alomtegenwoordige dood en terreur? Werden nieuwe heiligen populair, en zo ja, waarom?

6.3.3 *Religieuze ruilhandel*

Bidden om een gunst te krijgen is niet de meest onbaatzuchtige manier van bidden – maar het gebeurde natuurlijk wel tijdens 14-18. We kunnen dit benoemen als religieuze ruilhandel. Niet alleen de frontsoldaten smeekten hemelse bijstand af. De opgang van gebedskringen lijkt een typisch oorlogsfenomeen in het bezette land. Waren die groepjes overwegend mannelijk of vrouwelijk? Kwamen er speciale misvieringen? Veranderde de aard en de frequentie van processies en pelgrimages? Deze collectieve vieringen hadden soms meer succes dan de mis zelf. Waarom? Zo getuigt de pastoor van Bauwel dat er heel de oorlog door dagelijks werd gebeden voor de bescherming van kerk en staat en het tekenen van een vredesverdrag. Deze religieuze mobilisatie liep door tot 16 april 1919.³⁶ Het is boeiend om na te gaan hoe die religieuze praktijken zich vertaalden in objecten. Een beschermheilige werd bijvoorbeeld bedankt via een *ex-voto*: een klein object dat verwijst naar de verkregen gunst. De *ex-voto's* uit de Eerste Wereldoorlog adresseerden specifieke verlangens: de behouden terugkeer van familie, bescherming tegen zware oorlogsverwondingen, enzovoort.

Als er al een dip in geloofstrouw was, dan betrof het die ruilhandel. Sommige mensen geraakten ontgoocheld omdat hun gebeden niet verhoord leken te worden. De aanmaningen van clerici om geduld te hebben, zijn daar een bewijs van.³⁷ Het geloof werd misschien niet onmiddellijk verworpen, maar de oorlog bracht wel frustraties en ontgoocheling mee. Werd de priester daarmee geconfronteerd? Bood hij alternatieven aan zijn publiek?

6.3.4 *Afstanden overbruggen door gebed*

De cultus van het Heilig Hart was in 14-18 bijzonder populair. Kardinaal Mercier was er een groot voorvechter van en droeg België in 1917 op aan het Heilig Hart. Zowel voor, tijdens als na de oorlog bekeerden hele families zich eveneens tot de cultus.³⁸ Ze werden dan, in huis, gewijd door de lokale parochiepriester en kregen een certificaat. Vanwaar die populariteit van Jezus' bloedende hart? Een grote verklaring was de mystiek rond een lijdende, maar troostende Jezus. Een andere reden was het familiale aspect. Het huisgezin wijdde zich aan Jezus, niet het individu. Familiegeschiedenissen zijn dan ook de ideale toegangspoort tot deze religieuze praktijk. Wat betekent zo'n wijding? Werd er een aandenken (een beeldje, medaillon of scapulier) geschonken? De wijdingen konden ook publiekelijk gebeuren en dan was het natuurlijk extra belangrijk om eraan deel te nemen. Ook het gebed werd een familiaal bindmiddel. Contact met gezinsleden aan het front of in het buitenland verliep in 14-18 even goed via gebed. Men schreef elkaar dan brieven met de oproep om toch veel te bidden. Er werd zelfs gespecificeerd wie men moest aanroepen en wat men moest vragen.

Dit brengt ons tot een groter probleem, namelijk het versterken van sociale banden in oorlogstijd. Hoe neem je conflict weg? Hoe geven mensen in een verarmde, verscheurde wereld elkaar cadeaus? Voor elkaar bidden was een vorm van wederzijdse vrijgevigheid. Ook giften aan de kerk zijn een belangrijk sociaal fenomeen, dat we kunnen terugvinden in de Libri Memoriales van de pastoor.³⁹ En natuurlijk kan ook de ruil van levensmiddelen verbonden worden aan het smeden van sociale banden.

6.3.5 *Rouwen*

Het meest bestudeerde religieuze fenomeen binnen de geschiedschrijving van 14-18 is rouw. In sommige gezinnen mocht niet gesproken worden over de gesneuvelde, maar stond diens portret wel als een altaartje op de schouw. Er werden zelfs doe het zelf-kits aangeboden om dergelijke portretjes te versieren, met religieuze prentjes, valse bloemetjes of een rozenkrans.⁴⁰ Moeders ondernamen pelgrimages naar de frontstreek. Was er spanning tussen deze vormen van persoonlijke rouw en de collectieve rouwrituelen die op lokaal niveau werden gehouden?

Ook het spiritisme tijdens en na de oorlog kan in verband gebracht worden met het rouwproces. Sir Arthur Conan Doyle, de schepper van meesterdetective Sherlock Holmes, verloor zijn zoon Kingsley in 1917 en nam vanaf dat moment deel aan seances om met de doden te communiceren. Ironisch genoeg was hij ook de auteur van het propagandaschrift "*To arms!*" uit 1914. Dit esoterisme leefde niet alleen in beperkte intellectuele kringen. Zo waarschuwde de Parijse schrijver Sédir (pseudoniem voor bankbediende Yvon Le Loup), nochtans zelf een esoterist, tegen de alomtegenwoordige interesse voor geesten:

Laten we bovendien weerstaan aan de drang om nieuws van de overledenen te krijgen. Ik denk hier meer bepaald aan spiritistische praktijken, die veel wijder verspreid zijn dan de niet-ingewijden vermoeden.⁴¹

Gaven dit soort esoterische praktijken aanleiding tot sensatie of bedrog? Waren er charlatans actief die gemoedsrust wilden verkopen? Werd er gewaarschuwd vanaf de preekstoel? Doken er vermisten op die zich uitgaven voor iemand die ze niet waren? Getuigen kranten (bij de commentaarstukken of de contactadvertenties) van nieuwe of alternatieve religieuze praktijken?

6.4 Bemiddelaars. Kerken in het brandpunt

Nu we een beter begrip hebben van de klerikale top en de gelovigen, kunnen we kijken naar het doorgeefluik tussen beide partijen. Wie zijn de religieuze bemiddelaars in de lokale leefgemeenschap? Welke veranderingen bracht de bezetting voor hen? Op welke plaatsen werd de religieuze ontmoeting verankerd – kerken, kapelletjes, pelgrimsroutes? Na in eerste instantie te kijken naar religie als een maatschappelijk fenomeen en in tweede instantie naar het gelovige individu, richten we onze aandacht nu op het geloof als een lokaal gedeelde praktijk. Het gaat om religieuze verenigingen, de rol van de pastoor en het zondagse gebeuren rond het kerkplein.

6.4.1 *Pastors, verzet en disciplineren*

Het belang van de pastoor binnen de lokale leefgemeenschap was afhankelijk van de context (grootte van de parochie, een klerikale of juist een liberale elite) en het karakter van de priester zelf. Over het algemeen was zijn invloed groot. Op het platteland waren priesters vaak de drijvende kracht achter het verenigingsleven: een spaarkas, een duivenmelkersclub, een geheelonthoudersclub, ... Geen wonder dat zij vaak ook het lokale voedselcomité controleerden tijdens de oorlog. Wanneer een dorp gezegend was met een minder ondernemende pastoor, had dit dan ook zware gevolgen. Daar kwam nog bij dat de pastoor een belangrijke – en soms de enige overgebleven – autoriteitsfiguur was. De burgerwacht werd ontbonden, de bewegingsvrijheid van lokale politici werd beknot door de Duitsers en de ordehandhaving lag in handen van de Duitsers. Zo werd meneer pastoor al snel de symbolische spil van het dorpsleven. De bezetter wist dat. Eén van zijn eerste daden was vaak het koeioneren van de lokale priester – bijvoorbeeld door het opeisen van zijn wijnkelder.

Eerder werd de sterk patriottische houding van Kardinaal Mercier vermeld. De Belgische kerk spaarde na de oorlog kosten noch moeite om de rol van nationale verzetsstrijder te claimen. Elke priester moest een verslag van de bezetting schrijven, dat uiteindelijk diende om deze heroïsche rol te benadrukken. Maar was dat ook de lokale realiteit? In steden als Brussel en Namen sloegen preken en processies wel eens om in patriottische of anti-Duitse spektakels, maar hoe zat het op plaatsen waar de bisschoppen ver weg waren?⁴² Durfden priesters de herderlijke brieven voor te lezen of bezweken ze voor de intimidatie van de bezetter? Kwam de publieke rol van de pastoor op een laag pitje te staan of trad de onderpastoor op de voorgrond?

Toch was verzet tegen de Duitsers niet de hoofdzaak. Integendeel, waken over de orde en tucht onder de *eigen* bevolking was voor de meeste priesters even belangrijk.

Dit noemen we de disciplinerende rol van de clerus; mensen die ‘te ver’ gingen een schuldgevoel aanpraten, de grenzen van het fatsoen afbakenen, bepaalde gedragsregels promoten, ... Die disciplinerende rol mogen we letterlijk nemen. Wie te vaak dronken rondliep, werd verstoken van oorlogsbijstand, want een voedingscomité zonder dorpspriester was een uitzondering. De frontbladen, opgezet door aalmoezeniers, werden geboren uit de angst voor zedenverwildering aan het front. Veel soldaten trokken tijdens hun verlof naar Parijs; als souvenirs brachten ze soms bepaalde prenten of een geslachtsziekte mee.⁴³ In de frontbladen verschenen pleidooien om de jongens op ‘betere’ gedachten te brengen.

Voor de burgers van bezet België was de verboden lijst nog langer. Tijdens de bezetting gaven parochiepriesters donderpreken over het gedrag van jonge arbeiders en het ‘vrouwvolk’, over onzedelijkheid en verbroedering met Duitsers, over “ongepaste frivoliteiten” zoals bioscoopbezoek, kermissen en drankhuizen, en ook over het activisme, het bijgeloof en de jaloezie onder de Belgen. Dan waren er nog de volksmissies: dagenlange, vurige preken gegeven door (onder andere) de paters redemptoristen, die onder de bevolking berouw en boetedoening predikten.⁴⁴

Maar ook pastoors konden selectief doof zijn. De veroordeling van contact met Duitsers is veelzeggend. Welstellende burgers kwartierden vaak Duitse officieren in en daar kwamen zelden publieke vermaningen uit voort. Maar wanneer Duitsers gesignaleerd werden in de drankhuizen van arbeiders, was het kot vaak te klein. Dat prostitutie voor sommige vrouwen een noodzakelijk overlevingsmiddel was, werd niet erkend. Evenmin werd erkend dat een uurtje naar de cinema gaan voor het gros van de bevolking de monotonie van de bezetting hielp verdrijven. Zoals al eerder aan bod kwam lag er een stigma op vermaak. Maar ongetwijfeld moet dit tegenreacties hebben uitgelokt. Een onderwijzer schreef een ander oordeel neer over jonge soldaten die zich in hun vrije tijd trachtten te amuseren:

Ge kunt die jongens ook begrijpen. Zo dicht bij de dood willen ze leven.⁴⁵

Door op zoek te gaan naar klerikale beschrijvingen van het “algemeen zedelijk verval” stuit de historicus op een andere realiteit: de opvoedkundige ambities en de *moral panics* van de pastoors.

De preekstoel werd één van de weinige plaatsen waar nog een politiek debat gevoerd kon worden. De smokkelkwestie is een goed voorbeeld. De socialistische krant *Vooruit* vond dat priesters de zwarte handel niet streng genoeg veroordeelden. Was het niet bij uitstek de taak van de pastoors om de katholieke boer aan te spreken op zijn asociale gedrag? Er ontspon zich een levendig debat en pas tijdens de grimmige tweede bezettingshelft sprak ook kardinaal Mercier zich uit tegen het profiteren van de oorlog. Of dit veel impact had op het lokale vlak valt te betwijfelen.

6.4.2 *Op zoek naar het religieuze middenveld*

Daarnaast zijn er natuurlijk nog andere religieuze bemiddelaars, van bedrijfsleiders die hun eigen Lourdes-grot oprichtten tot *Genootschappen der Heilige Familie*. Zij organiseerden ook allerlei liefdadigheidsacties. Er waren bijeenkomsten waar angstige moeders konden bidden voor hun kind aan het front. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verloor de conservatieve vereniging *Vincentius a Paolo*, die tot dan toe de welzijnszorg beheerste, massaal terrein. Het *Comité National de Secours et d'Alimentation* nam haar rol over.⁴⁶ Deze verschuiving was vaak de belangrijkste in enkele decennia dorpsleven. Kwamen er nieuwe prominenten ten tonele, waren er andere visies?

6.4.3 *Onder de kerktoren. Religieuze plaatsen en de publieke ruimte*

Hoewel de Duitse legerleiding overwegend protestants was, liet ze in bezet gebied de katholieke ritus doorgaan. Processies waren niet per se verboden, maar wel onderworpen aan Duitse controle. Met de Duitse gewelddaden – *furor Teutonicus* – van augustus 1914 in gedachten kozen sommige priesters ervoor om de processies uit te stellen. Wordt dit een teken van nationale rouw genoemd?

In zo'n beladen context kregen religieuze gebouwen een specifiek belang. Ten eerste kunnen we de kerk zien als de plaats waar informatie werd verdeeld. Er hingen Duitse affiches, men riep mededelingen over hulp af na de mis. Niet-kerkgangers hadden zo natuurlijk een achterstand in informatie, wat voor lokale spanningen kon zorgen. Nu alle andere “samenscholingen” verboden waren, werd de kerkgang hét moment om collectief uit het isolement te breken.

Ten tweede was het kerkgebouw een symbolische arena. Het is bijvoorbeeld veelzeggend om te kijken wie er met grote *honneurs* begraven werd en aan wie er veel missen werden opgedragen. Burgerlijke giften uit oorlogstijd of vlak na oorlogstijd (van een kunstwerk, een monstrans) zijn ook veelzeggend. Ten derde was de parochiekerk voor veel Belgen een erg belangrijk referentiepunt. Men kon “*poor little Belgium*” op zich niet zien, maar wat de bezetter in de gemeente aanrichtte was wel zichtbaar. De Duitse roof van kerkklokken werd niet ervaren als een futiliteit maar als een rechtstreekse aanval. Het lag al gevoelig als Duitsers de kerk gebruikten voor aparte katholieke missen – laat staan voor Lutherse diensten.

Een vierde functie van het kerkgebouw was het startpunt voor een zondags ritueel. Zowat alles werd verboden en gecontroleerd door de bezetter, maar 's zondags hield men vast aan de normale gang van zaken. Nu was de publieke ruimte natuurlijk ruimer dan het kerkgebouw. Volkshuizen en markten vormden een volwaardig alternatief. Toch getuigt de brief van de West-Vlaamse soldaat Maurice Caenepeel, die zeven dagen op vakantie mocht in het niet-bezette België, over deze zondagse houvast:

Allerbeste broeders, tante en medezusters,

Ik heb goed mijnen congé gepasseerd. Ik zal het u vertellen. Zaterdag ben ik vertrokken (...). Den zondag naar de mis en na de mis hier en daar een pintje gedronken en dan gaan eten aan den familietafel, namiddag eene goede wandeling gedaan met vader en moeder en de familie. Den maandag hier en daar rond gegaan naar mijne vrienden (...) Den dinsdag was het slecht weder en dan heb ik huis gebleven. Den woensdag vertrokken naar nonkel Edmond (...). Den donderdag ben ik met twee kilos tabak in Frankrijk gereden voor nonkel Edmond (...) Den vrijdag en zaterdag (...) aan het werk. Den zondag wederom naar de mis van 10 uren en na de mis hier en daar een pintje gedronken en dan gaan eten en eenen goeden cigar gerookt (...).⁴⁷

Religieuze sites zoals het klooster of het kapelletje kregen zo een eigen verhaal. Er is jammer genoeg nog heel weinig onderzoek gedaan naar kloosters en abdijen in bezet België. Religieuze ordes beschikten meestal over schoolgebouwen, grond en vee. Soms was er een molen of een brouwerij bij. Ze waren van enorm logistiek belang en werden vaak door de Duitsers gebruikt. Omdat clerici over het algemeen ook geletterd waren, zou het lokale archief wel eens een schat aan informatie kunnen opleveren. Soms werden er vluchtelingen opgevangen. Dan kunnen we ons afvragen hoe het samenleven tussen kloosterlingen en gezinnen of soldaten verliep. Was er een verschil in behandeling tussen gewone vluchtelingen en gevluchte religieuzen? Er was ten slotte vaak een groot contrast tussen de geïsoleerde wereld binnen de kloostermuren en de oorlogsbeleving van de doorsnee dorping.⁴⁸

6.5 Besluit

Uit dit hoofdstuk bleek dat het katholieke geloof de bezettingservaring vorm gaf. Religie werd gebruikt om het hele oorlogsgebeuren te legitimeren. Verder bleek het toegepaste christendom van de gelovigen ook ruimte te laten voor verrassende praktijken: religieus geïnspireerde geruchten, objecten die moesten beschermen tegen onheil, spontane gebedsclubjes enzovoort. Ten slotte gingen we dieper in de rol van priesters als bewaker van de grenzen tussen goed en slecht gedrag. Heel wat thema's zijn nog niet grondig onderzocht: veranderingen in het zondebesef tijdens de oorlog, kerkdiefstallen, de plaats van religieuze thema's in kunst uit die periode, enzovoort.

We stelden dat religie een belangrijke sleutel was tot de *culture de guerre*, omdat het katholicisme enorm invloedrijk was in België anno 1914. Maar cultuur is uiteraard nog veel breder dan dat. Naast (en tegen) de mainstream hadden ook vrijmetselaarslogen, vrijzinnige arbeidersverenigingen en libertaire kunstenaarsmilieus hun oorlogservaringen. Daar weten we eigenlijk nog veel minder over.

